

УДК 821.161.2 “19”: 801.81(477)

Школа В. М.,
кандидат філологічних наук, доцент,
Бердянський державний педагогічний університет
ulk_bdpu@ukr.net

ФОРМА ВИЯВУ АВТОРСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ В СТРУКТУРІ П'ЄС ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО ТА ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Анотація

У статті розглядається проблема художньої майстерності Ю. Яновського та О. Довженка. Робиться спроба тлумачення фольклорної символіки та образів як складових функціонально-семантичної композиції драми. Вивчається індивідуальність стилю письменників, приділяється увага жанровим особливостям творів. Досліджується образ автора, характеризується самотність художнього стилю і естетичних відкриттів.

Ключові слова: автор, особистість, творчість, художня майстерність, формальні особливості, фольклор.

Summary

The article deals with the problem of Y. Yanovskii's and O. Dovzhenko's artistic skill. The attempts of folklore symbols and image as a constituent part of functional-semantic drama composition are made. The author studies individual style of drama. The images of the author, the originality of the style and the aesthetic author's discoveries are characterized.

Key words: the author, person, creativity activity, artistic skill, formal features, folklore.

Гострий інтерес у літературознавстві продовжує викликати піднята ще в епоху античності проблема співвідношення твору та його автора. Розглядаючи теорію автора, запропоновану О. Потебнею, Н. Шляхова апелює до думки вченого про мистецький твір як “об’єктивований у творі стан його душі”, акт самоусвідомлення митця: “Творчість, за О. Потебнею, – це багатоступеневий процес вираження авторського і “навмисно” забутого, і “не зауваженого в ясній свідомості” (К. Юнг) знання про світ і себе самого. І це вираження як спосіб реалізації подекуди не до кінця усвідомленого самим творцем предметно-сміслового задуму здійснюється поступово, нерідко в кілька прийомів [...] “цими послідовними прийомами позначаються ступені самопізнання” [17, 124, 119].

Розумінню художнього твору сприяє автоінтерпретація, яка міститься в рамкових компонентах тексту: заголовках і підзаголовках, епіграфах і посвятах, списку дійових осіб, в різноманітних сценічних вказівках, в системі ремарок тощо. У драматичних творах, за словами В. Прозорова, авторський задум виявляє себе в загальній концепції і сюжетоскладанні п'єси, в групуванні дійових осіб, у природі конфліктного напруження тощо [14, 16]. Дослідник зауважує, що розроблена Р. Бартом концепція смерті автора допомогла зосередити увагу на глибинних семантико-асоціативних джерелах тексту твору, серед яких він виділяє “тексти в тексті”, мимовільні літературні ремінісценції та зв’язки, архетипові образи тощо [14, 20].

Розгляд вияву авторської позиції в структурі п'єс О. Довженка “Потомки запорожців” та Ю. Яновського “Дума про Британку” і є **метою** нашої розвідки.

Джерельною базою творів Ю. Яновського та О. Довженка була українська усна народна творчість, зокрема, героїчний епос, казка. Цим митці першої половини ХХ століття близькі до М. Гоголя, який у своїй творчості використовував народний епос, творчість якого живив фольклор. Продовжувачами творчої манери великого епіка називають цих письменників критики (М. Ласло-Куцюк, [8, 307]).

У “Думі про Британку”, як і в романах “Чотири шаблі”, “Вершники”, Ю. Яновський осмислює український повстанський рух 1917–1921 років, який, за слушним зауваженням І. Лисенко, був спровокований не окремими тимчасовими особливими заходами комуністичного режиму, а всіма соціалістичними перетвореннями в країні. На Півдні України виникали самостійні утворення, наприклад, армія під керівництвом Нестора Махна, Висунська республіка, республіка в селі Баштанка.

Хронологічно п'єса О. Довженка – своєрідне продовження твору Ю. Яновського: події, зображені в ній, відносяться до трагічних в історії українського села 1929–1933 років. Ретроспективно повідомляється, що герої твору, зокрема, Петро Скидан, Захарко Тихий – учасники громадянської війни. “В громадянську війну в Першій Кінній армії відзначився винятковою хоробрістю в битвах. Був стріляний і рубаний. Мав два ордени Червоного Прапора” [5, 101], – такими словами характеризує автор свого героя.

Назва драматичного твору Ю. Яновського містить термін “дума”, який викликає певні асоціації. “Маючи велике ідейно-тематичне значення, за своїм характером заголовки можуть бути “передмовою” (хоч у найзагальнішій формі розкриваючи зміст) [...]” [9, 63]. Вплив пісні, думи, як слушно відзначила Л. Бондаренко, – характерна риса стилю Ю. Яновського в 20–30-ті роки [1, 17]. “Жанрова пам'ять” “Думи про Британку” увібрала в себе фольклорну традицію. Поетика народних дум була близькою письменнику.

У заголовок драматичної поеми О. Довженко виноситься “значущий” соціонім – запорожці. Автор розкриває долю уярмлених потомків волелюбних запорожців. Очевидно, причиною такого становища подоланих було те, що на відміну від славних предків, їхні нащадки ведуть міжусобну боротьбу. Так, цілком слушні думки представників одного табору (їхні репліки подані з використанням пісенного прийому підхоплення) не знаходять розуміння в інфікованих більшовицькою бацилою представників другого:

Ласкавий. [...] Хіба ж не козаки ми? Адже тут, де ми змагаємося нині, стояла Запорозька Січ ще за Хмельницького Богдана. Чи не всі ми...

Паливода. ...нащадки славних запорожців!?

Горлиця. Не діти одної матері України?

Скидан. Так. Всі ми козаки, та не всі однакові [5, 106].

Використовуючи арсенал вироблених віками виражальних засобів, Ю. Яновський структурує “Думу про Британку” за епічним (думним) зразком: розпочинається зачином, завершується славословієм. Подібно до народних епічних полотен дія авторського твору ущільнена й сконденсована, ситуації розгортаються навколо ратних подвигів персонажів п’єси.

Композиція “Потомків запорожців” близька до побудови п’єс народного театру: містить пролог та побудовану з відносно самостійних епізодів основну частину. Персонажі драматичної поеми О. Довженка подібно до фольклорних типів, які подавалися за соціальною та родинною приналежністю [3, 53], наперед атрибутовані за соціальною складовою: колгоспники, підкуркульники, куркулі [5, 100]. Продуктивною як в Ю. Яновського, так і в О. Довженка є фольклорна модель випробовування героя його антагоністом. Головні персонажі творів виходять на двобій не із загарбником, а із своїм же односельчанином, якого сприймають вже не в ролі іншого, а лише як чужого.

У руслі фольклорного мотиву зміни царів до переможця битви (Лавріна Мамає та Петра Скидана) переходить не тільки царство, але й царівна: Варка, Мар’яна – колишні кохані Мамає та Скидана, деякий час були дружинами Середенка та Заброди, і знову повернулися до своїх обранців.

Головні герої обох авторів постають несамотійними в своїх діях, нерозважними виконавцями чужої волі. Природу подібних ситуацій О. Жолковський трактує як орієнтацію “низького” героя на ідейного наставника, коли злочин здійснюють з ідейних переконань, нав’язаних іншими [6, 33]. Британці організувалися в республіку під впливом чужинця (комуніста – уповноваженого Ревкому Єгора Івановича): “без нього й республіка наша не встала б” [18, 290]. Представника з центру батько Лавріна Мамає, признаючи свою малість, оголошує: “Ось хто батько моєму Лаврінові” [18, 290]. Натомість їхні предки-прототипи, сповідуючи “ідею волі народу й особи”, проголошували “слави лицарям, які протидіють чужинцям” [11, 40, 28]. Потомки запорожців, виконуючи директиви уповноваженого центру по хлібозаготівлі, помирають з голоду.

Керуючись марксистськими схемами, більшовики ділили селянство на антагоністичні класи: куркулі, бідняки. “Насправді, – зауважує французький дослідник Н. Верт, – селяни перш за все були єдині в протистоянні місту як зовнішньому світові” [2, 137].

Процес руйнації автор відтворює в два етапи. Спочатку, керуючись вказівками чужинців (партійний декрет проголошував: “Знищити як клас!”), частину селян насильницьки відлучають від батьківщини, прирікаючи на загибель, про що свідчать деталі: згадки про Соловки, ототожнення шляху вигнанців з шляхом смерті. Сліпо виконуючи партійні декрети, персонажі О. Довженка відмовляють своїм односельчанам у комунікації: “Для нас ви перестали бути земляками” [5, 105]. Філософ А. Тихолаз акцентував на такій властивості представників тогочасного

суспільства, як “масова відданість цій боротьбі попри повну відсутність фактичної провини з боку ідеальних “ворогів народу”” [16, 88]. Повірівши пропагованому, незаможники не сприймають точки зору інших, відмовляючи їм у праві на існування. Суть подібної ситуації окреслив Х. Ортега-і-Гасет: “Замість того, щоб прихилити їх до себе, переконати чи направити на праведний шлях, їх треба негайно усунути, відсторонити, накресливши магічну лінію між добрими та лихими. Звідси славнозвісне “ми – це ми”” [12, 166].

Виряджаючи односельців на Соловки, персонажі О. Довженка демонструють покірність: “Мабуть, так треба. Час такий” [5, 108]. Хоча серед них є і ті, хто свою солідарність із вигнанцями демонструє тим, що приєднується до них. Є і відчайдухи, щоправда, захищені подвигом рідних, які, протестуючи, суперечать: “Час? Історія не знає такого часу!” [5, 108].

Переможцями проголошують активістів-незаможників. Про те наскільки ефемерна їхня роль свідчить така деталь. Тільки-но селяни, які принесли в жертву майбутньому життю своїх багатих односельчан, усвідомлюють себе “історії суб’єктом, творцем її разом з робочим у колгоспі” [5, 109], як звучить наказ: “Збирайте зараз же загальні збори, і щоб до ранку були всі в колгоспі” [5, 109]. Отже, і ця частина селян не мала можливості свобідного вияву.

Другий етап винищення села відбувається з участю вчорашніх “переможців”: від голоду помирає герой громадянської війни, даючи заповіт сину: “Нікому не прости мене...”; “...ні, синку, піднімись над злом. Літай високо-високо, хай радується світ” [5, 161] (твір О. Довженка – своєрідний реквієм по закатованих голодною смертю мільйонах українців).

Коли у фіналі прологу подоланий заможний селянин називав переможцем свого суперника-незаможника [5, 105], то у фіналі основної частини колишній переможець визнає своє фіаско в боротьбі з бюрократизмом, невіглаством. Приреченість села виявляється в тому, що переможцями визнаються люди не сродної (за Г. Сковородою) праці, від природи нездатні до здійснення чогось творчого (О. Довженко, як і Ю. Яновський, розробляє тему роду: онук успадковує характерні риси діда і батька). О. Довженко трансформує характерний для казок образ дурня: в “Потомках запорожців” він не еволюціонує в своєрідного мудреця, а безкарно поширює свою глупоту. Нова влада використовує активність людей такого складу, хоча їхні вчинки – це, як зауважують односельчани, – “колективне лихо” [5, 145]. Спочатку персонаж О. Довженка “повелів жінкам зарізати тищу курок на майдані в спеку” [5, 138], потім прирік на голодну смерть односельчан: вислужуючись перед контролером з центру, запропонував збільшити на своє село хлібоподаток вдвоє (подібну активність демонстрував і один із дійових осіб “Диктатури” Івана Микитенка). Саме на них, а не на партійну еліту з її антилюдяною політикою щодо селянства О. Довженко покладає відповідальність за голодомор 1932–1933 років.

Щоб вирішити протистояння своїх персонажів, автор використовує прийом “*deus ex maschina*”. У фіналі твору цей прийом подається через втручання в хід дії сторонньої особи, яка виступає в ролі медіатора. Цим ситуація “Потомків запорожців” засвідчує свою близькість до казкової з характерним для неї щасливим вирішенням конфлікту чудесною істотою [10, 232]. Письменник врятовує свого героя і карає злотворця, застосувавши прийом перипетії – переміни подій до протилежного, які “не тільки змінюють хід дії, але й ведуть до переходу героя із одного стану в інший” [7, 373].

Несамостійність персонажів обох авторів виявляється і в тому, що не в силі вирішити нагальні проблеми, вони апелюють до центру (Леніна – “Дума про Британку”, Сталіна – “Потомки запорожців”). Ситуація відправлення селянського посланця за допомогою в чужий локус близька до казкового походу за чимось. У цій ситуації дослідники творчості Ю. Яновського слушно зауважують “традиційний архетип шляху до сакрального центру простору, до казкового мудреця-вождя” [15, 428]. До нього скеровували своїх делегатів і дійові особи п’єс І. Дніпровського: “Сім днів [...] я ходив [...]”, – хвалиться один із делегованих [4, 15]).

Заявляючи потребу в сторонній допомозі, персонажі цих творів демонструють готовність підпасти під чужий вплив, засвоїти чужі уявлення. Цим вони засвідчують свою відмінність від попередників-прототипів: “запорожці не потребували захисту від когось”, – підкреслює І. Павленко, наголошуючи: “Сама “форма” захисту народу безсмертним героєм відповідає уявленням того покоління, що створило цей сюжет, яке не захищає себе само, а потребує захисника” [13, 111, 112]. Можливо, саме тому “Дума про Британку” задумана автором як трагедія.

Вагому роль у розкритті авторської позиції відіграє ремарка. В обох авторів вона служить для опису як фізичної дії, так і психологічного стану персонажів. “В історії літератури поява подобної, розгорнутої ремарки означає зміну трактування особи автора” [9, 203]. Ремарка означає процес зростання ролі автора твору. Поширена, описово-предметна ремарка, яка “розвивається разом з розвитком розуміння авторського суб’єктивізму, ролі автора і авторського начала в створенні мистецького твору” [9, 204]. Подаючи варіанти можливих шляхів розвитку своїх персонажів, О. Довженко припускає, як би могла скластися їхня подальша доля: “Якщо його не вбито під час Великої Вітчизняної війни як партизанського ватажка, він, напевно, сьогодні депутат Верховної Ради” [5, 100]. У монументалізмі образів персонажів творів обох авторів (баба і онук Мамаї, Несвятипаска із “Думи про Британку”, Заброта, Цар Левко, Тихий Захарко – “Потомків запорожців”) виявляється спільність епічної манери письма Ю. Яновського та О. Довженка.

Отже, Ю. Яновський та О. Довженко по-філософськи осмислюють важливі події сучасної їм дійсності. І світоглядними настановами, і стилістикою, митці близькі один до одного (їхні особистісні дружні

взаємини відображено Ю. Яновським у романі “Майстер корабля”). Опрацьовуючи тему буття українського народу на різних етапах його розвитку, письменники відображають трагедію українського народу. Вислів М. Куліша “Прощай, село” можна віднести й до творів цих митців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко Л. С. Творчество Юрия Яновского и фольклор : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.01 “Украинская литература” / Л. С. Бондаренко. – К., 1967. – 23 с.
2. Верт Н. История советского государства 1900–1991 / Н. Верт ; пер. с фр. . – [второе изд., испр.]. – М. : Из-во “Весь Мир”, 1999. – 544 с.
3. Дей О. І. Поетика української народної пісні / О. І. Дей. – К. : Наукова думка, 1978. – 252 с.
4. Дніпровський І. Шахта “Марія” / І. Дніпровський. – Х. : Рух, 1931. – 96 с.
5. Довженко О. П. Твори : в 5-ти т. / Олександр Довженко ; упоряд. Ю. Солнцева, прим. К. Волинського. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 3. – 362 с.
6. Жолковский А. Инвенции / Александр Жолковский. – М. : Изд-во “Гендальф”, 1995. – 248 с.
7. Костелянец Б. О. Драма и действие. Лекции по теории драмы / Б. О. Костелянец ; сост. и вст. ст. В. И. Максимова. – М. : Совпадение, 2007. – 503 с.
8. Ласло-Куцюк М. Засади поетики / Магдалена Ласло-Куцюк. – Бухарест : Критеріон, 1983. – 396 с.
9. Литературный словарь – М. : Луч, 2007. – 320 с.
10. Мелетинский Е. М. Герой волшебной сказки. Происхождение образа / Е. М. Мелетинский. – М. : Изд-во восточной литературы, 1958. – 264 с.
11. Нудьга Г. А. Український поетичний епос (думи) / Г. А. Нудьга. – К. : Знання, 1971. – 48 с.
12. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гасет ; перекл. з іспанської В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
13. Павленко І. Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі : монографія / І. Я. Павленко. – Запоріжжя, 2006. – 243 с.
14. Прозоров В. В. Автор / В. В. Прозоров // Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины : учебн. пособие / Л. В. Черенц, В. Е. Хализев, С. Н. Бройтман и др. ; под ред. Л. В. Черенц. – М. : Высшая школа ; Издательский центр “Академия”, 1999. – С. 11–21.
15. Свербілова Т. Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини ХХ століття / Т. Свербілова, Н. Малютіна, Л. Скорина ; за заг. ред. Л. Скорини. – Черкаси, 2009. – 598 с.
16. Тихолаз А. Радянська та пострадянська міфологія в світлі філософії міфології / Анатолій Тихолаз // Дух і літера. – 1998. – № 3–4. – С. 84–91.
17. Шляхова Н. Інтертекстуальність концепту “автор” (від Потебні до постструктуралізму) / Нонна Шляхова // Філологічні семінари. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2006. – Вип. 9. Національні моделі порівняльного літературознавства. – С. 118–124.
18. Яновський Ю. Дума про Британку / Ю. Яновський // Яновський Ю. Твори : в п'яти томах : Т. 3 / упоряд. К. Волинський, М. Острик. – К. : Дніпро, 1983. – С. 252–306.

Стаття надійшла до редакції 20 травня 2017 року